

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ МЕДИЧНОЇ ТА ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ВНАСЛІДОК ВОЄННИХ КОНФЛІКТІВ**LEGAL REGULATION OF MEDICAL AND PSYCHOLOGICAL REHABILITATION OF MILITARY PERSONNEL AS A RESULT OF WAR CONFLICTS****Кочугур І.В., студентка II курсу магістратури***Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка***Литвин Н.А., д.ю.н., професор,****професор кафедри службового та медичного права***Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

У статті проведено детальний аналіз чинного нормативно-правового забезпечення медичної та психологічної реабілітації військовослужбовців внаслідок воєнних конфліктів. Досліджено як загальні норми законодавства України про охорону здоров'я, психологічну допомогу, реабілітацію тощо, так і спеціальне законодавство та підзаконне нормативно-правове забезпечення медичної та психологічної реабілітації військовослужбовців, в тому числі тих, які постраждали внаслідок збройного конфлікту.

Так, зокрема, серед норм загального законодавства проаналізовано фундаментальні конституційні та цивільно-правові норми, норми законодавства про охорону здоров'я та реабілітацію, акцентовано увагу на недостатньому розвитку законодавчого регулювання діяльності з психологічної реабілітації. В частині норм спеціального законодавства про медичну та психологічну реабілітацію військовослужбовців приділено увагу передусім нормам Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», які стосуються медичної та психологічної реабілітації військовослужбовців, що брали участь у збройному конфлікті з російською федерацією, та прийнятим на їх виконання підзаконним актам.

Особливу увагу приділено нормам законодавства про медичну та психологічну реабілітацію військовослужбовців, які були прийняті після 24.02.2022 року як реакція держави на виклики, що постали перед системою медичного та психологічного забезпечення військовослужбовців у зв'язку з повномасштабним вторгненням російської федерації. Зокрема, досліджено норми, що уможливають медичну та психологічну реабілітацію військовослужбовців за кордоном, порядок надання військовослужбовцям психологічної допомоги, особливості реабілітації військовослужбовців, звільнених з полону тощо. За результатами дослідження підкреслено як низку позитивних нововведень законодавства в досліджуваній сфері, так і ряд його проблемних аспектів, та сформульовано рекомендації з їх подолання шляхом як внесення змін до законодавства, так і прийняття нових законів та підзаконних актів для реалізації вже існуючих.

Ключові слова: охорона здоров'я, психологічна допомога, реабілітація, медична та психологічна реабілітація, соціальний захист військовослужбовців, збройний конфлікт, ветерани війни.

The article provides a detailed analysis of the current regulatory and legal provision of medical and psychological rehabilitation of servicemen as a result of military conflicts. Both the general norms of Ukrainian legislation on health care, psychological assistance, rehabilitation, etc., as well as special legislation and sub-legal normative and legal provision of medical and psychological rehabilitation of military personnel, including those who suffered as a result of armed conflict, were studied.

So, in particular, among the norms of general legislation, fundamental constitutional and civil law norms, norms of legislation on health care and rehabilitation were analyzed, attention was focused on the insufficient development of legislative regulation of psychological rehabilitation activities. In terms of the norms of special legislation on the medical and psychological rehabilitation of servicemen, attention is paid primarily to the norms of the Law of Ukraine "On Social and Legal Protection of Servicemen and Members of Their Families", which relate to the medical and psychological rehabilitation of servicemen who participated in the armed conflict with the Russian Federation, and adopted on their implementation of by-laws.

Special attention is paid to the legislation on the medical and psychological rehabilitation of servicemen, which were adopted after February 24, 2022 as a state response to the challenges faced by the system of medical and psychological support of servicemen in connection with the full-scale invasion of the Russian Federation. In particular, the norms enabling the medical and psychological rehabilitation of servicemen abroad, the procedure for providing psychological assistance to servicemen, the peculiarities of the rehabilitation of servicemen released from captivity, etc., were studied. According to the results of the study, both a number of positive innovations in the legislation in the researched area and a number of its problematic aspects were emphasized, and recommendations were formulated to overcome them by both introducing changes to the legislation and adopting new laws and by-laws for the implementation of existing ones.

Key words: health care, psychological assistance, rehabilitation, medical and psychological rehabilitation, social protection of military personnel, armed conflict, war veterans.

Постановка проблеми. З початком протистояння російській агресії на Сході України у 2014 році проблема медичної та психологічної підтримки, і, зокрема, реабілітації військовослужбовців, набула для України безпрецедентної актуальності, виявивши, зокрема, і недосконалість нормативно-правового забезпечення такої реабілітації.

Так, на момент початку Антитерористичної операції на Сході України спеціальне правове регулювання медичної та психологічної реабілітації військовослужбовців у зв'язку з воєнним конфліктом було практично відсутнє, і відповідні відносини регулювались здебільшого загальними нормами законодавства щодо медичної допомоги, які, безумовно, не могли враховувати ні специфіки правового статусу військовослужбовців, ні особливостей їх травматизації у зв'язку з виконанням завдань із захисту України від збройної агресії. Серед іншого, існує на той

момент правове регулювання не враховувало в достатній мірі проблеми як посттравматичного стресового розладу (ПТСР), так і інших психологічних проблем, притаманних для ветеранів збройних конфліктів, таких як зловживання психоактивними речовинами, депресії, тривожні розлади, порушення контролю, спалахи злості тощо [1]. Медичне забезпечення військовослужбовців також знаходилося на недостатньому рівні – реабілітація здебільшого провадилась виключно в рамках відомчих медичних закладів, які почасти виявлялись неспроможними надати достатньо якісну медичну допомогу всім військовослужбовцям, які її потребували, оскільки не були розраховані на таку кількість пацієнтів одночасно.

Ще більших масштабів означена проблема, безумовно, набула з початком повномасштабної збройної агресії російської федерації проти України у 2022 році, оскільки

стрімко зростає як загальна кількість військовослужбовців, задіяних у відсічі агресії, так і ступінь інтенсивності бойових дій, внаслідок чого кількість військовослужбовців, які потребують медичної та психологічної реабілітації, продовжує зростати з кожним днем збройного конфлікту. Тож, хоча з 2014 року державою і вживалась низка заходів з вдосконалення нормативно-правового забезпечення медичної та психологічної реабілітації військовослужбовців внаслідок воєнних конфліктів, в умовах повномасштабної агресії російської федерації створеної в період з 2014 до 2022 року системи нормативно-правових актів виявилось недостатньо.

З огляду на зазначене, висвітлена проблематика зберігає свою актуальність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, дотичні до теми статті, стали предметом посиленої уваги вітчизняних науковців після початку збройної агресії російської федерації проти України в 2014 році, і висвітлювались, зокрема, в дослідженнях таких науковців, як Ю. Бридніков, О. Вітязь, О. Кокун, О. Колесніченко, В. Лавренюк, Р. Майданик, І. Сенюта, З. Чуприна тощо.

Мета статті. Метою даної статті є аналіз існуючого нормативно-правового регулювання медичної та психологічної реабілітації військовослужбовців внаслідок воєнних конфліктів, виявлення його найбільш проблемних аспектів і пошук можливих шляхів подальшого його вдосконалення, а також ймовірних напрямків подальших наукових досліджень у даній сфері.

Виклад основного матеріалу дослідження. Варто почати з того, що весь масив чинного нормативно-правового регулювання медичної та психологічної реабілітації військовослужбовців внаслідок воєнних конфліктів можна умовно поділити на дві частини: загальне законодавство про медичну, в тому числі психологічну, допомогу, та спеціальне законодавство, яке регулює медичну та психологічну допомогу, в тому числі реабілітацію, саме для військовослужбовців, які є або були учасниками збройних конфліктів.

Що стосується першої з виділених груп нормативно-правових актів – загального законодавства про медичну, в тому числі психологічну, допомогу, яке поширюється в тому числі і на військовослужбовців – варто погодитись із Ю. Л. Бриндіковим щодо того, що загалом законодавство України відповідає основним міжнародним стратегіям політики сприяння здоров'ю та здоровому способу життя [2, с. 72].

Передусім цей висновок є справедливим відносно фундаментальних норм законодавства – конституційних та законодавчих положень, які закріплюють права людини на медичну допомогу. Так, зокрема, відповідно до статті 49 Конституції України кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування; держава створює умови для ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування, зокрема, за рахунок того, що у державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно [3]. Крім того, комплекс прав фізичної особи, пов'язаних з охороною здоров'я та медичною допомогою, передбачено статтями 273–277 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) – серед іншого, доцільно відмітити положення частин третьої-четвертої статті 274 ЦК України, відповідно до яких надання медичної допомоги фізичній особі, яка досягла чотирнадцяти років, провадиться за її згодою, а повнолітня дієздатна фізична особа, яка усвідомлює значення своїх дій і може керувати ними, має право відмовитися від лікування [4].

Правові, організаційні, економічні та соціальні засади охорони здоров'я в Україні визначаються Основами законодавства України про охорону здоров'я, статтею 3 яких закріплено в тому числі і нормативне визначення поняття «реабілітація», яке до 2020 року в законодавстві України

було відсутнє – так, реабілітацією є комплекс заходів, яких потребує особа, яка зазнає або може зазнавати обмеження повсякденного функціонування внаслідок стану здоров'я у взаємодії з її середовищем [5]. Крім того, в тому ж 2020 році було прийнято і спеціальний закон, який регулює безпосередньо надання послуг з реабілітації – Закон України «Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я», який згідно зі статтею 3 поширюється на надання реабілітаційних послуг особам з обмеженнями повсякденного функціонування, а також особам, у яких захворювання, травми, вроджені порушення або інші стани здоров'я можуть призвести до обмеження повсякденного функціонування або стійкого обмеження життєдіяльності [6].

В контексті нормативно-правового регулювання реабілітації у сфері охорони здоров'я варто згадати також про Закон України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні», дію якого з 01.04.2022 було поширено також і на осіб, яким не встановлена інвалідність, проте які у період дії воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях під час служби, трудової та іншої діяльності, проживання на відповідній території отримали поранення, контузію, каліцтво або захворювання внаслідок військової агресії Російської Федерації проти України, перебуваючи безпосередньо в районах проведення воєнних (бойових) дій та у період здійснення воєнних (бойових) дій або в районах, що піддавалися бомбардуванням, авіаударам та іншим збройним нападам, що може бути підтверджено висновками лікарсько-консультативних комісій закладів охорони здоров'я чи рішеннями військово-лікарських комісій [7]. Вищенаведена новела законодавства, безумовно, суттєво підвищує ступінь захищеності в тому числі і постраждалих під час збройного конфлікту військовослужбовців, оскільки до недавніх пір в законодавчому регулюванні реабілітації у сфері охорони здоров'я складалась дещо парадоксальна ситуація, за якої система реабілітації була спрямована лише на тих, хто вже має інвалідність – хоча реабілітація насамперед потрібна саме для того, щоб уникнути інвалідизації і запобігти погіршенню стану здоров'я [8, с. 7].

Що стосується психологічної реабілітації, законодавчою основою для її надання є стаття 5 Закону України «Про соціальні послуги», в якій зміст психологічних послуг розкривається як надання консультацій з питань психічного здоров'я та поліпшення взаємин з оточуючим соціальним середовищем, застосування психодіагностики, спрямованої на вивчення соціально-психологічних характеристик особистості, з метою її психологічної корекції або психологічної реабілітації, надання методичних порад [9]. Проте загалом варто відмітити, що, як справедливо зауважує О. С. Колесніченко, для надання психологічної допомоги в тому числі військовослужбовцям, які постраждали внаслідок збройного конфлікту, наразі бракує належного законодавчого забезпечення – як загального, так і спеціального [10, с. 45]. Так, серед іншого не можна не відмітити відсутності спеціального закону, присвяченого психологічній допомозі і психологічним послугам – на відміну від, наприклад, психіатричної допомоги, правової та організаційні основи надання якої встановлені Законом України «Про психіатричну допомогу».

Переходячи безпосередньо до аналізу спеціального законодавства про медичну та психологічну реабілітацію військовослужбовців, в тому числі тих, які постраждали внаслідок збройного конфлікту, доцільно почати з базового для регулювання даних правовідносин закону – Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» (далі – Закон), який було прийнято ще у 1991 році, однак в подальшому суттєво видозмінено як з початком АТО, так і з початком повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України, внаслідок чого в чинній редакції зазначений Закон загалом більшою мірою враховує виклики воєнного часу і потреб

військовослужбовців, в тому числі, в медичній та психологічній підтримці, які з 2022 року суттєво зросли.

Так, безпосередньо питанням медичної та психологічної реабілітації військовослужбовців, постраждалих внаслідок збройних конфліктів, присвячені положення статті 11 Закону. Зокрема, зазначеною статтею Закону військовослужбовцям (незалежно від ступеню їх участі у збройних конфліктах) гарантується право на безоплатну кваліфіковану медичну допомогу у військово-медичних закладах охорони здоров'я, а за відсутності таких закладів за місцем проходження військової служби чи за місцем проживання військовослужбовців – у державних та комунальних закладах охорони здоров'я за рахунок Міністерства оборони України, інших військових формувань чи правоохоронних органів. Крім того, особам, які брали безпосередню участь в антитерористичній операції, у здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, у здійсненні заходів, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України, чи виконували службово-бойові завдання в екстремальних (бойових) умовах, в тому числі особам, які звільняються або звільнені з військової служби, забезпечується також безоплатна психологічна допомога [11].

Порядок та умови надання психологічної допомоги на сьогодні передбачені постановою Кабінету Міністрів України від 29 листопада 2022 р. № 1338, яка встановлює досить деталізований порядок надання зазначеним в попередньому абзаці особам психологічної допомоги на трьох рівнях: соціально-психологічна підтримка та супровід, психологічна реабілітація та комплексна медико-психологічна реабілітація. Надання послуг з психологічної допомоги, в тому числі психологічної реабілітації, забезпечується системою служб охорони психічного здоров'я та суб'єктів надання соціальних послуг не лише державної та комунальної, а й приватної форми власності; за функціонування системи психологічної допомоги військовослужбовців в цілому відповідають Мінветеранів та Мінсоцполітики [12].

Тим не менш, попри життя державою певних заходів з метою розбудови більш дієвої системи медичної та психологічної реабілітації військовослужбовців та ветеранів (так, в цьому контексті не можна не відмітити, що, принаймні, до 2018 року спеціального правового регулювання психологічної реабілітації військовослужбовців не було взагалі), їй все ще властива низка недоліків.

Так, по-перше, звертає на себе увагу не надто вдале і деякою мірою дискримінаційне формулювання статті 11 Закону відносно осіб з числа військовослужбовців, учасників бойових дій та прирівняних до них осіб, відносно яких було встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України (іншими словами – колишні військовополонені), які, на відміну від інших категорій військовослужбовців, яким законом надано право скористатись реабілітаційними послугами, обов'язково проходять відновлювальні (постізоляційні, реінтеграційні) заходи, заходи з адаптації, підтримки (супроводу) [11].

Як зазначали експерти – зокрема, представниця ГО «Юридична сотня» В. Лавренюк – ухвалення в 2015 році схожої норми, яка вимагала від всіх військовослужбовців обов'язкового проходження психологічної реабілітації після повернення з районів бойових дій ще в той час супроводжувалося шквалом критики, оскільки вона прямо суперечить основам законодавства України про охорону здоров'я, які містять пряму заборону обов'язковості та примусового медичного чи психологічного втручання [13]. В чинній редакції Закону для більшості категорій військовослужбовців звернення за психологічною реабілітацією є саме правом, а не обов'язком – проте вищенаведена норма, яка

стосується осіб, звільнених з полону, зберігає дискримінаційний підхід, за якого відповідна особа зобов'язана проходити реабілітаційні заходи фактично незалежно від її особистої волі. Безумовно, можна знайти аргументи на користь такого рішення – зокрема, з огляду на те, що перебування в полоні саме по собі є глибокою психологічною травмою, і більшості таких осіб, беззаперечно, потрібна допомога психологів – проте поза всяким сумнівом, обов'язкове направлення колишніх військовополонених на реабілітацію є порушенням їхніх конституційних та цивільних прав – зокрема, вже процитованих в межах даної статті норм частин третьої, четвертої статті 274 ЦК України [4].

Крім того, варто погодитись і з О. С. Колесніченком, який звертає увагу на те, що недостатній розвиток законодавства про психологічну допомогу загалом і про психологічну реабілітацію військовослужбовців зокрема, на практиці почасти призводить до того, що учасники бойових дій, які гостро потребують психологічної допомоги, за кошт держави зазвичай можуть бути госпіталізовані тільки до відповідних центрів психологічної реабілітації, які розміщуються на базі психоневрологічних лікарень та інших психіатричних закладів, із достатньо вірогідними негативними соціальними наслідками. А отже, у подальшому особи, які пройшли лікування в цих центрах, можуть поставати перед проблемами, пов'язаними з постановкою осіб, які проходили психологічну реабілітацію, на диспансерний чи консультативний облік у психоневрологічних диспансерах за місцем постійного проживання, що може призвести до обмеження у виборі професії, проблеми з отриманням сертифікату від психіатра для оформлення водійського посвідчення тощо [10, с. 47–48].

Нарешті, як справедливо звертає увагу В. Лавренюк, протоколи зі стандартизації медичної допомоги при посттравматичному стресовому розладі (ПТСР), затверджені Наказом МОЗ «Про затвердження та впровадження медико-технологічних документів зі стандартизації медичної допомоги при посттравматичному стресовому розладі» № 121 від 23.02.16 р., досі є єдиним документом, який стосується реабілітації цієї категорії клієнтів. Детальний порядок надання допомоги при інших захворюваннях й розладах, які можуть спіткати військовослужбовців, що брали участь у бойових діях, законодавством не встановлено [13].

Зважаючи на зазначене вище, доцільно погодитись із висновком Ю. Л. Бриндікова, який зазначає, що, незважаючи на наявність позитивних законодавчих напрацювань в сфері медичної та психологічної реабілітації військовослужбовців, які постраждали внаслідок збройних конфліктів, на практиці почасти спостерігається формальне і мало-ефективне його застосування [2, с. 72]. Означена проблема лише поглиблюється внаслідок неефективної роботи окремих військово-лікарських комісій, корупційної складової в їх діяльності, недостатньої цифровізації документообігу в Збройних Силах та інших військових формуваннях тощо.

З іншого боку, в умовах воєнного стану, а отже, заборони на виїзд за кордон військовозобов'язаним, значну позитивну роль на їх медичну та психологічну реабілітацію справляє можливість здійснювати лікування та реабілітацію за кордоном. Така можливість була спеціально передбачена з 01.04.2022 року – згідно з абзацом дев'ятим частини першої статті 11 Закону у період дії воєнного стану військовослужбовці, які брали безпосередню участь у здійсненні заходів, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України, перебуваючи безпосередньо в районах здійснення зазначених заходів, можуть бути направлені відповідно до висновку військово-лікарської комісії для подальшого надання їм медичної допомоги або проведення медико-психологічної реабілітації до медичних закладів, розташованих за межами України. На зазначених військовослужбовців та супроводжуючий їх медичний

персонал не поширюються обмеження щодо виїзду громадян України за межі України [11].

На підзаконному рівні порядок надання військовослужбовцям медичної допомоги або проведення медико-психологічної реабілітації у медичних закладах за межами України і проведення оплати послуг з надання такої медичної допомоги регламентується Порядком направлення осіб із складових сил оборони та сил безпеки, постраждалих у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України, на лікування за кордон, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 5 квітня 2022 р. № 411. Пунктом 1 зазначеного Порядку передбачено, що направленню для лікування за кордон з метою отримання медичної та/або реабілітаційної допомоги підлягають особи із складових сил оборони та сил безпеки, постраждали у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України, за умови наявності висновку про необхідність направлення на лікування за кордон та повідомлення від Координаційного центру з надзвичайних ситуацій Європейської Комісії через електронну платформу «Система раннього попередження та реагування» про готовність конкретної країни – члена Європейського Союзу на безоплатній основі прийняти на лікування та/або письмового підтвердження готовності закладу охорони здоров'я іноземної держави на безоплатній основі прийняти на лікування [14]. Тобто, як бачимо, направлення на лікування військовослужбовців, що постраждали від збройної агресії, за кордон відбувається за досить складною процедурою і багато в чому залежить від можливостей європейських країн – союзників України надати таку допомогу; тим не менш, сам факт надання військовослужбовцям такої можливості є безумовним позитивом.

Вважаємо також за доцільне звернути увагу на положення підготовленої та прийнятої в 2018 році Военно-медичної доктрини України – першого програмного акту в даній сфері, який передбачав поступовий перехід на стандарти НАТО в частині медичного забезпечення Збройних Сил, визначаючи, крім того, єдині організаційні вимоги щодо організації медичного забезпечення Збройних Сил, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, правоохоронних та розвідуваль-

них органів, органів спеціального призначення з правоохоронними функціями, встановлює правила взаємодії медичних служб різних міністерств і відомств держави для розв'язання медичних проблем військової медицини в умовах надзвичайних ситуацій у мирний та воєнний час, а також під час реальних бойових дій [15].

Нарешті, позитивним та життєво необхідним в умовах повномасштабної збройної агресії фактом було прийняття наказу МОЗ України «Щодо надання медичної допомоги в умовах воєнного стану військовослужбовцям, які беруть участь в операції об'єднаних сил» від 25.02.2022 № 379, відповідно до якого медична допомога надається усім постраждалим та пораненим у цілодобовому режимі безвідмовно, госпіталізація постраждалих та поранених здійснюється у найближчі заклади охорони здоров'я, які спроможні надати допомогу відповідно до профілю ураження [16].

Висновки та рекомендації. Отже, станом на сьогодні нормативно-правове забезпечення медичної та психологічної реабілітації військовослужбовців внаслідок воєнних конфліктів перебуває в цілому на задовільному рівні. Державою з 2014 року прийнято ряд законодавчих та підзаконних актів, покликаних вирішити існуючі проблеми з медичним та психологічним забезпеченням військовослужбовців, а також відповісти на нові виклики, що постали спершу з початком АТО у 2014 році, а потім і з початком повномасштабної військової агресії російської федерації проти України у 2022 році. Як наслідок, ряд новел законодавства можна охарактеризувати з досить позитивного боку – як-то, наприклад, надання військовослужбовцям можливості виїздити для лікування та реабілітації за кордон, або ж створення системи їх психологічної реабілітації, якої до 2018 року фактично не існувало взагалі.

В той самий час, чинному законодавству про медичну та психологічну реабілітацію військовослужбовців все ще притаманний ряд недоліків, які потребують подальшого вирішення шляхом як внесення змін до законодавства – наприклад, Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» – так і прийняття нових законів та підзаконних актів для реалізації вже існуючих.

ЛІТЕРАТУРА

1. Психологічна робота з військовослужбовцями – учасниками АТО на етапі відновлення: методичний посібник. / Коцун О.М. та ін. Київ: НДЦ ГП ЗСУ, 2017. 282 с.
2. Бриндіков Ю.Л. Теорія та практика реабілітації військовослужбовців учасників бойових дій в системі соціальних служб: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.05 / Хмельницький національний університет. Хмельницький, 2018. 559 с.
3. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. / *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1996, № 30, ст. 141.
4. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. / *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2003, № 40-44, ст. 356.
5. Основи законодавства України про охорону здоров'я від 19.11.1992 № 2801-XII. / *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1993, № 4, ст. 19.
6. Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я: Закон України від 03.12.2020 № 1053-IX. / *Відомості Верховної Ради* (ВВР), 2021, № 8, ст. 59.
7. Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні: Закон України від 06.10.2005 № 2961-IV. / *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2006, № 2–3, ст. 36.
8. Реабілітація військовослужбовців в Україні. Загальні проблеми та особливості організації під час воєнного стану. Київ: ВД «Професіонал», 2022. 406 с.
9. Про соціальні послуги: Закон України від 17.01.2019 № 2671-VIII. / *Відомості Верховної Ради* (ВВР), 2019, № 18, ст. 73.
10. Колесніченко О.С. Засади бойової психологічної травматизації військовослужбовців: монографія. Харків: ФОП Бровін О.В., 2018. 488 с.
11. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20.12.1991 № 2011-XII. / *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1992, № 15, ст. 190.
12. Деякі питання надання безоплатної психологічної допомоги особам, які звільняються або звільнені з військової служби, з числа ветеранів війни, осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, членам сімей таких осіб та членам сімей загиблих (померлих) ветеранів війни і членам сімей загиблих (померлих) Захисників та Захисниць України відповідно до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»: постанова Кабінету Міністрів України від 29 листопада 2022 року № 1338. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1338-2022-%D0%BF#n17> (дата звернення 15.09.23)
13. Лавренюк В. Психологічна і медична реабілітація військовослужбовців: що нового в законодавстві? *Міжнародний громадсько-політичний тижневик «Дзеркало тижня»*. Випуск № 30–31, 2017. URL: <https://dt.ua/gazeta/issue/1118> (дата звернення 15.09.23)
14. Про забезпечення організації направлення осіб із складових сил оборони та сил безпеки, постраждалих у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України, на лікування за кордон: постанова Кабінету Міністрів України від 5 квітня 2022 р. № 411. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/411-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення 15.09.23)
15. Про затвердження Военно-медичної доктрини України: постанова Кабінету Міністрів України від 31 жовтня 2018 р. № 910. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/910-2018-%D0%BF#Text> (дата звернення 15.09.23)
16. Щодо надання медичної допомоги в умовах воєнного стану військовослужбовцям, які беруть участь в операції об'єднаних сил: наказ МОЗ України від 25.02.2022 року № 379. URL: https://moz.gov.ua/uploads/7/36086-dn_379_25_02_2022.pdf (дата звернення 15.09.23)